

Márai Sándor: Napló, 1943—1944

Márai Sándor életművében — az *Egy polgár vallomásai* mellett — a *Napló* középponti helyet foglal el. Részben azért, mert négy évtizeden át követi benne a világ és az író összekapcsolódó vagy elkülönülő sorsát, a Shakespeare által emlegetett tükröt tartva a külső és a benső világ változása elé. Részben azért vált a naplóorozat fontossá, mert a regény- és novellaalakok színpadi öltözékét itt mindig leveti magáról az író, és csaknem a lírai vers közvetlenségével áll előttünk. Műfaji szempontból is nagy figyelmet érdemel a napló, hogy mennyit őriz meg, és mennyit formál át a maga képére az általa is nagyon kedvelt Goethe vagy Gide és mások naplíváltozataiból. És talán nagyon röviden arra is figyelniünk kellene, hogy Márai naplóinak belső szerkezete, téma-világa miként változik az emigrációban, mennyit őriz meg az otthon írt műfaji kifejezési lehetőségekből, és miként válik mind jobban a magányos lélek benső drámájává.

Az író pályáján mindig megfigyelhető volt a menekülés, a kis- és nagyvilág sértő támadása előli elzárkózás, a maga egyéniségének védelme, megőrzése. Rónay László Máraitól írt monográfiájában vizsgálja ezt az írói magatartást, a „nemes nihilizmus”, a sztoicizmus menedékének keresését. Ekkor találja meg szeretett írójának, Krúdynak az alakját mint jelképes regényhősét a Szindbád hazamegy című regényében. (Évtizedeken át talán Krúdy és Kosztolányi az a modern magyar író, akire legtöbbször hivatkozik.) A Szindbád-könyv azért fontos Márai számára, mert esetleg ez a mű volt valamiféle bevezető a naplók előtt, itt jelentkezik leghatározottabban az író lelki világának feltárása, a múlttól való fájó búcsúzása. („A gyertya csonkig égett s utolsó lobbanásával megvilágította Szindbád arcát. Most bölcs volt a csukottszemű arc, közömbös és szigorú. Csak Keleten tudnak ilyen közömbösen és méltóság-teljesen nézni az urak, mikor vége van valaminek.”) A regényhős mögé bújó Márai még közvetlenebbül szólalt meg az *Ég és föld* című kötetének vallomásaiban, Marcus Aurelius sztoikus filozófiai hatásában. Az 1943 és 1944 között írt Naplójában többször felbukkan Krúdy alakja, írói magatartása. Felteszi a kérdést, hogy mit csinálna ma Krúdy? Folytatná változatlanul a maga sorsát: írna a lapokba a „Luca-napjáról és régi belvárosi ledér személyekről”, bort inna, dűnnyögne, morogna a világ változásán. Krúdy is és Márai is érzi a szellemi szintsüllyedést, a nemzet és az irodalom veszélybe sodródását ebben a „vad és gyűlölködő világban”. Majd a naplójegyzetek későbbi részében újra felidézi Krúdy alakját, a feledhetetlen *Szindbád ifjúsága* című regényét. S a rettenetesen besötétülő világban már nem írhatna Krúdy, hiszen „sötétben és

levegő nélkül nem lehet beszélni". Ekkor már 1944-ben csak a hátsó kapun át juthatna be az óbudai kiskocsmákba. És a kort jól jellemzi Márai Krúdy fiának megjegyzésével; „A papának, ha élne, már lenne zsidó-igazolványa.” A magányos író már mind jobban visszavonulna, mind határozottabban érzékelné az üldözöttséget. Így fordulna Krúdy (mint Márai is) mind jobban a maga benső világa felé. S a Napló 1944-es részében, mindjárt az elején, az írói-polgári-európai magatartás vizsgálatakor Marcus Aureliust idézi, a „nagy, nemes és hűséges barátot”, a Herder által ember császárnak nevezett uralkodót, aki legnagyobb segítője abban a kísérteties világban.

Szindbád-Márai is hazamegy, féltetten őrzi könyveit a bombatámadások idején, olvas és ír szeretett otthonában, Pesten és Leányfalun. Pedig alig tud elbújni, elmenekülni. Az 1944-es naplóban beszámol arról, hogy a puccs éjszakáján négy golyót lőttek be lakásába, a házmesterrel felnyitatták az ajtót, mindent átkutattak, még a hamutartóban lévő cigarettacsonkot is megvizsgálták. A világháború, a zsidóüldözés szörnyű eseményei megjelennek a naplójegyzetekben. Világossá vált számára, hogy hajdani ágostoni vallomások, a lelki élet legbensőbb rezdülései csak egy-egy részletté válhatnak a naplóban. A világ behatol a négy fal közé, nem tud és nem is akar elzárkózni. Hiszen ebben a században ő is, mint kortársai, megélt a „liberalizmust, a kommunizmust, a fehér korszakot, a neobarokk demokráciát, a fasizmust és nemzeti szocializmust, s lehet, hogy meg kell élnem rózsaszín vagy vörös korszakok változatait”. S a kor- és eszmeváltások embertelen forgatagában mindig szeretné megőrizni a maga egyéniségét, eszményeit. Az egyes ember sorsát, az író életét sajnos befolyásolja Hitler örülete, Mussolini erőszakossága, a fasizmus hódítása, a zsidóüldözés embertelensége, és még mi minden! Világosan látja már korábban Hitler bukását, hazugságait, erőszakos politikáját: „Egy nagy nép megsemmisíthet egy kis népet erőszakkal, mert nagy népeknek ilyen a természetük; de egy nagy nép vezetője nem hazudhat tudatosan és nyilvánosan, mert ezt a világ nem bírja el. Pacta sunt servanda.” Itt is a morális ember, az európai szellem nézőpontjából ítél: az erőszak, az igazság, a hazugság, a szerződések, a megegyezések felől közelít. Mussolini bukásáról hamar értesül, a velencei örömnépről részletesen beszámol: „Mussolini, fuccs!... mondta a pincér széles vigyorral, s félkézzel mutatta, hogy vége a diktátornak. Így végződött a huszonegy éves kényuralom.” Közben mind gyakrabban érzi a közeli bombázásokat, meg is szokja, nem fél tőlük. Egy helyütt a naplójában azt fejtegeti, hogy a bombázásra ítélt városban nem tör ki pánik, nincs „afféle Pompeji végnapjai hangulat”. Az emberek szórakoznak, unatkoznak vagy káromkodnak, élnek, csaknem úgy, mint az igazi békés hétköznapiakon. Az oroszok közeledtéről, a front változásairól, a nyilasok rémtetteiről, a magyarság fenyegetett sorsáról többször ír. Újra meg újra bekezdéseket, kisebb és nagyobb fejezetrészeket jegyez fel a zsidók sorsáról, szörnyű üldöztetésükről. Egyszer Werfel Musza Daghjának örményüldözésével veti össze, máskor a zsidóverés „engedélyeztetéséről” szól, aztán a pesti gettóházakról számol be, a sárga csillagos szegényletes megkülönböztetésről, halálba hajszolásokról. S eltűnődik közben azon, hogy ezek után mindent újra kell kezdenünk, a világnak és az új nemzedékeknek az alapfogalmakat kell megmagyaráznunk, nem felejtve azt, hogy a magyar zsidóság hány tehetséget adott szellemi életünknek.

Felejthetetlen pillanatok, csodákat szeretne megörökíteni az író. Kosztolányi a hajnali részegség varázsos pillanatát fogalmazta meg csodálatos versé-

ben, és napjainak múlása közben az emlékezés villanófényében rajzolta meg a lángelmék vagy érdekes felebarátai alakját. Márai is efféle költői pillanatokban csend lesz körülöttünk és bennünk, és ekkor „a világ szerkezetének titkos ketyegését véljük hallani”. Egy halottra emlékszik, akit otthagytak magányosan felravatalozva egy templomban, Pistoiaiban. Nem felejtí azt a nyári délutánt a Cap d’Antibes sziklafokán, amikor a mimóza-fák és a kaktuszok „pöre boldogsággal tárulkoztak a napsütésben”. Felidézi Teleki Pál sétáló alakját nem sokkal öngyilkossága előtt, d’Annunzio kertjét a Garda-tó mellett, a télhajnali ébredéseket, a kora reggeli gőzfürdőket a halványzöld üvegszínű vízzel. Aztán a napló későbbi fejezetrészeiben is felvillan egy-egy nagyszerű pillanat: a didergő fák a júliusi esőben, a tűnődés, hogy mit akar rajtunk át mondani az Isten. Nem feledheti a környező, szelíd tájat Tahiban, mely eszébe juttatja a Szajna melletti La Roche Guyont, ahol egy villát szeretett volna bérbe venni. A pillanatok varázsát, fényét szeretné megragadni, de észre kell vennie az árnyékot is, a kor sötétjét is. Egyszer egy baráti lakásban egy Buddha-szobrot lát, közönyös mosolyával, s azonnal megkérdezi: mit csinálna Buddha, ha behívnák katonának, vagy elhurcolnák munkatáborba? A kassai nyár végi fény kapcsán a „túlélés” gondolata visszarántja a mindennapi valóságba. Emlékeit a megváltozott körülményekkel egyeztetí, hisz az az Európa, melyet ismert, nem ugyanaz lesz a háború után. „Ha vége lesz, olyan okosak leszünk, mint Jób, a szemétdombon, cserépdarabbal kezében.” De Márai naplóját olvasva azt is hozzá kell tennünk, hogy ő maga is többször vall emberközponúságáról. Azt fejti ki, hogy egy város, egy táj, például Kassa vagy Firenze önmagában nem érdekli. Mindig az emberek, az emberi sorsok, élethelyzetek vonzzák: „Úgy látszik, mindennek, amit megélünk, egyetlen és igaz értelme az ember. Minden más csak jellemzi, körülveszi és magyarázza az embert.” Feljegyzí esti vendégeit, az ideggyógyászt, a szokatlanul művelt tábornokot, a mellette ülő öreg akadémikust, a nyilas újság kritikuszát, az orosz frontról hazaérkezett barátot, a Mussolini bukásáról beszámoló ismerős házaspárt és másokat. S természetesen emberi portréi közt középponti helyet foglal el önmaga. Nem csak a napló műfaji sajátosságai miatt, hanem emberközponúsága, állandó önvizsgálata, lírai alkata miatt. A naplórészletek közül néhány (így a korább idézett, pillanatot ábrázolók is) csaknem versformába kíváncsok. Így a Kosztolányi-címetek idézve, itt olvashatunk a bús férfi panaszaiból, a számadás vagy a meztelenül-időszakból — Márai Sándor tollával írva, naplóformában. Többször utal életkorára, negyvenhárom éves, és megkérdezi, lesz-e még ennyi hátra, megéri-e a nyolcvanhat évet? Másutt is gondol a jövőre, összefoglalja szükszavúan az álmait: „Mit szeretnék még? Látni a tengert. Elmenni Párizsba. Ágyban meghalni, de úgy, ahogy az Isten akarja.” Küszködik betegségével ekkor, mely sokáig mindent befolyásolt. Megváltozott ezért a körötte levő világ, a közeli és a távoli, a gyógyulással együtt más félelmek, vágyak, gondok jelentek meg életében. Olykor fájdalmas kínózzák, a „sirokkóra” panaszkodik, mások meg a sérült idegrendszerre. Az ifjúságra „Chartres” emlékezteti. Megmozdul benne valami: „De Chartres más. Két nap volt és az ifjúság. S az a kékség a dómban, az ablakok kéksége a bejárat fölött.” És egy-egy villanás jut eszébe: Bretagne-ban egy fügefá, a halpiac szaga Morlaix-ben, a vörös sziklák a sötétkék tengerben. De a természet csodáján túl mindig az ember és alkotása: Bach fúgája, Rilke verse, Goya képe, Palladio épülete, Rodin szobra, Goethe egy gondolata. Az számít legtöbbet, amit

az ember hozzáadott a világ művéhez. Közben elgondolkodik a szerelmen, a nőkön, hogy a szerelem olyan feszültséget teremthet az emberi lélekben, mint a szentek életében egy nagy pillanat. Sokszor otthontalannak, magányosnak érzi magát, el szeretne menni innen, de mégsem tud ezektől a kötöttségektől megszabadulni. Keserű perceiben legszívesebben könyveihez fordul. A napló egyik legkedvesebb, könnyed, esszészerű részében Montaigne-hez fordul: „Öreg Montaigne, kísérj el falura, még egyszer. Beszélj a nevelésről, a halálról, s arról, hogy Szent Ágoston ismert egy embert, aki ütemesen tudott fingani; s arról, mi a barátság és a nevelés értelme; mindegy, csak beszélj, idézd untig Lucretiusod és Plutarkhoszod; öreg, ravasz Montaigne, a polgárháború, az örült hugenották és pápisták, a dögvész közepette a toronyszobában, beszélj!” Márai Sándor mindig nagy szellemek társaságában van, Goethére figyel, Petroniusban gyönyörködik, Marcus Aurelius a barátja, és legszívesebben talán az öreg Montaigne-nyel társalogna...

Márai Sándor furcsa jelzővel jellemezve: irodalmi író, aki valóban Montaigne-nyel beszélgetne legnagyobb örömmel a kertben sétálva, és közben vitatkoznának Platónról és Arisztotelészről. Amikor Márai vall emberközpontú írói szemléletéről, akkor ebben benne rejlik az írók szellemi közelsége, baráti kézfogása. A Napló 1943/44-es kötetében legtöbbször Goethét, Shakespeare-t és Krúdyt emlegeti. Goethéről tartott rádió-előadást a „Legkedvesebb íróm” sorozatban. „Csakugyan, ő a 'kedvenc íróm'? Nem, ő az egyetlen emberfantom a világmindenségben, kinek kezét most, mikor készül összedőlni fejem fölött a ház és a világ, meg tudom ragadni.” Shakespeare-fordításokat vizsgál, érzi, hogy Kosztolányi kifulladás, ahol a shakespeare-i vihar megszólal. Rilke prózáját értékeli („milyen izmos, inas ez a próza!”), Kosztolányi novellái igazi művészi pazarlással teljeseek, Herczeg Ferenc tehetséges író, de a nyelve üres, hideg. S megalkuvó. S hozzáteszi: „az író nem kompromisszum, az író mindig ellenállás”.

És nem csak azt kellene összegeznünk, hogy kit olvas Márai 1943-ban és 1944-ben, hanem azt, hogy miként, meg azt is, hogy miért, mit fűz hozzá. Egyszer hirtelen megáll naplóírás közben: „Éjjel Shakespeare szonettjét olvasom. Mennyivel több ez, mint egy világháború! S e szonettek túl is éltek egynehány világháborút.” Igen, Márai félretolja az eléhulló háborús híreket, és Shakespeare-hez fordul, hiszen ő és műve megmaradnak. És csak a marandó értékekre kell figyelnünk. Vagy: rosszul alszik, a „Harc” című zsidóellenes lap jut eszébe, s közben többször Renan „Jézus”-át olvassa. Mert ezt érdemes. Egy oldallal később a Duna fölötti ágyúzás, a magyar tábori papok „hóستettei”, a Gestapóra való utalás mellett — ugyanazon az oldalon — Epikurosz, Tacitus és Szent Benedek tanácsára figyel. A napló természetesen műhelynapló is: beszámol művei születéséről, kiadásáról, írásáról, terveiről, írói hitvallásáról. Ebben az időben a Sirályon dolgozik, távoli terve az *Egy polgár vallomásainak* folytatása, kritikával olvassa a *Vasárnapi Krónika* című kötetét, hiszen — szerinte — ezek az írások nem tudnak felelni e hét esztendő kérdéseire. „De legalább dadognak” — fűzte hozzá az író. Vall az igazság megírásának szükségességéről, az írói pártatlanságról, ellenállásról, pontosságról. Hiszen „a rend az erkölcs. Aki nem pontos ebben vagy abban, végül nem pontos, tehát nem erkölcsös semmiben.” A bölcselkedő naplóíró olykor leszúkiti mondanivalóját pár mondatba, és gondolatban főt hajt például Pascal vagy La Rochefoucauld előtt. Márai azt jegyzi meg Stendhal kapcsán: „Egy író pontosan annyit veszít írói jelentőségéből, mint amennyi az általa kiszorított

társadalmi pozíció súlya.” Vagy máshol meg így szól hozzánk: „Még mindig nem értik, hogy erkölcs, katharzis, tisztulás nélkül nem lehet élni.”

Márai Sándor remény és reménytelenség közt él és ír 1943 és 1944 között. Ekkor írt naplójának befejező részében a felrobbantott pesti hidakat látja, és e csaknem jelképes motívummal utal a városrészek, az országrészek szétszakítottóságára, Magyarország helyzetére. A Napló 1945—1957-es következő része szorosan kapcsolódik az előbbiekhöz, a pusztulás képeivel, az oroszokban való csalódással, a leányfalusi rabbi szavaival. Márai a romok között jár, könyveit keresi, valamiféle szabadságigényben hisz, és ki szeretne lépni ebből a társadalomból. Felfigyel egy újságcikk címére: „Hány kivégzés lesz ezen a héten?” Az író újra Európában jár, 1947-ben Rómában van, és az otthoni gyűlöletről beszél. Még hazajön, Pesten és Leányfalun jár, gyanakvás veszi körül. Magányosnak érzi magát. Nyugati útiélményeiben határozottan elutasítja a forradalmat, s helyette a nevelést, a reformot választja. Márai elhagyja hazáját. Folytatja magyarul írói munkáját, így a Naplót is. Az 1945—1957-es naplókötetben talán több a rövidebb bekezdés, az aforisztikus megfogalmazás. Természetes a napló földrajzi változása. Az otthon fogalma módosul, újra meg újra a magyar nyelv válik mind fontosabbá, gondoljunk például a híres *Halotti beszéd* című versére. S talán a nyelv szerepének megnövekedésével függ össze az, hogy az író Arany Jánost idézi legtöbbször, például 1952-ben igazi „mentőövnek” nevezi, amibe az óceán partján kapaszkodhat. Természetesen többet foglalkozik az emigráns-sorssal, az öregedéssel. Majd az 1976—1983-as naplójában sem szakad el hazájától és Európától: bírálja a szocializmusnak nevezett rendszert, a Gulagot nem felejtí, ír Szolzsenyicinről. De az Egyesült Államokban tapasztaltak sem kábítják el. Mindvégig józan, pártatlan, kritikus szellemű, egyéniségét féltve őrző polgár maradt. A napló évtizedeken át hű képe Márai Sándor örökké érzékeny, minden jóra és értékre végig frissen reagáló lelki világának. A maga benső drámáját, vívódásait híven érzékelteti. S közben mindig meg tudta őrizni szellemi frissességét, melyet a napló is jelez, például olvasmányainak széles körével, Orwelltől az emigráns Fáy Ferencig. Az írók világára igen fogékony naplóírótl jól jellemezhetjük befejezésül egy 1953-as bejegyzésével. Márai idézi a Yeats sírján lévő epitáfiumot, mellyel érzékelteti a maga egyéniségét, és magányos lovasként való örökös küzdelmét, előrehaladását: „Ne válogass. / Ma élsz. Halott vagy holnap. / Vág-tass, lovas.” (*Akadémiai és Helikon Kiadó, 1990.*)

SZEKÉR ENDRE